

Пролог

Століття кави

Минуло багато років, відколи Хайме Гіла викрали зловмисники. Повертаючись думками в той день, він звинувачував у всьому батька. Це сталося після обіду 31 жовтня 1979 року, Хайме якраз примостився за столом писати листа доньці Александрі¹. У Сальвадорі ще не звикли святкувати Геловін — цю традицію принесли сім'ї дипломатів, які приїхали в країну після Кубинської революції 1959 року. Розваги в стилі «життя або цукерки» швидко ввійшли в моду в багатих кварталах Сан-Сальвадора. Хайме Гілу було тоді сорок два, він керував сімейною фірмою. Щороку дедалі більше дітей у вигадливих костюмах ходили по домах знайомих (точніше сказати, їздили, бо з міркувань безпеки батьки давали їм машину). Утім, Геловін однаково залишався блідою подобою Дня Мертвих, що його святкували на початку листопада, якраз перед сезоном жнив².

Хайме завжди з нетерпінням чекав початку збирання врожаю, коли минав задушливий сезон тропічних дощів, небо знову ставало блакитним і тішило прохолодним вітерцем. У цьому нетерпінні проявлявся подих історії. Річ у тім, що Сальвадор не має виходу до Атлантичного океану, і відколи 1821 року країна здобула незалежність від Іспанії, вона завжди вважалася глухим загумінком світу. Це була земля селян — чотири юристи і чотири лікарі на 250 тисяч жителів. У головний порт країни заходили два-три кораблі на рік³. Це не конче означає, що населення було бідне, адже «бідний» — поняття відносне; з іншого боку, через економічну ізоляцію Сальвадору всі були більш-менш рівні. Європейців, які ступали на сальвадорський берег у середині XIX століття, дивувало, що тут не зустрінеш крайніх злиднів, а земля дивовижно плодюча⁴. У сільській місцевості добре росли індигові й каучукові

дерева — вигідні експортні культури, і навіть міста «буквально тонули в тропічних садах» — бананові пальми й апельсинові дерева «гнулися під вагою золотих плодів»⁵. Іноземці дивувалися з природних розкошів країни і вважали, що ця місцевість «надзвичайно підходить для виробництва тропічних продуктів», однак більшість сальвадорців жили з обробітку спільної землі⁶. Вони не відчували особливих стимулів вирощувати нові й незнайомі культури для заморських ринків і виявляли ще менше бажання працювати на тих, хто бачив у цьому сенс. Сальвадорські селяни традиційно боялися сухого сезону. Він починався в листопаді, і весь регіон молився за повернення дощів, адже від них залежав урожай.

Навіть у XIX столітті більшість сальвадорських селян жили тим самим натуральним господарством, що й далекі предки. На світанку чоловіки брали реманент і розходилися багнистими стежками в поля, а ввечері поверталися додому. Надлишки врожаю люди продавали на місцевому ринку⁷. Батьки самі вчили дітей того, що їм знадобиться в такому житті⁸. Раз на рік, перед початком сухого сезону, сальвадорці, як і вся Центральна Америка, віддавали шану землі і предкам — прикрашали могили, влаштовували карнавал і різні пригощання⁹.

Утім, не всі бачили в такому зворушливому зв'язку часів привід для святкування. Інші сальвадорці боялися, що їхня країна безнадійно відстає в розвитку, і взорувалися на новий світ двигунів, телефонів та електричних лампочок. Ці люди мали непропорційно велику політичну владу. Сільськогосподарська основа сальвадорського життя і без того занепадала, а після 1879 року їй було завдано нищівного удару — у двері стукало цілковито інше майбутнє.

1889 року в Сальвадор з Манчестера приїхав вісімнадцятирічний юнак на ім'я Джеймс Гіл — дід Хайме Гіла. Якраз у ті часи країна переживала кардинальний злам. За два покоління Сальвадор змінився невпізнавано. «Перша деталь, яка здивує приїжджого, — це однотайність місцевого суспільства, — писав американський автор у 1928 році. — Тут думають *тільки про каву*. Кава панує над усім. Стосунок до кави, прямий чи опосередкований, має кожна людина». «Життя Сальвадору повинне підпорядкуватися одній речі — *каві*», — заявив того самого року міністр сільського господарства країни, за сумісництвом кавовий плантатор¹⁰.

Коли Джеймс Гіл переїхав у Сальвадор, кавовий бум тривав уже кілька років, двері в політику були для іммігранта зачинені, однак ніхто більше за нього не поспривав переходу нової батьківщини на рейки найінтенсивнішої монокультури в новітній історії. На другу половину ХХ століття, почасти завдяки практикам, що їх запровадив Гіл на своїх плантаціях, каві дісталася чверть усіх сільськогосподарських земель Сальвадору, в цій галузі працювало 20 % населення країни. Сальвадорські плантації давали на 50 % вищі врожаї, ніж бразильські. Кава забезпечувала чверть ВВП країни і 90 відсотків експорту. Прикметно, що більша частина сальвадорської кави опинялася на полицях американських супермаркетів, а самі Сполучені Штати з кінця ХІХ століття надійно тримають рекорд світу за обсягами споживання цього продукту¹¹. І тут теж не обійшлося без Гіла — саме цей чоловік заклав фундамент стосунків у кавовій галузі. Впродовж століття поняття «урожай кави в Сальвадорі» набуло нового значення і нових бенефіціарів.

Сезон збирання врожаю зазвичай обіцяв родині Гілів чималі прибутки, однак не 1979 року. Погода змінилася вчасно, ніби за розкладом — чисте небо й сухе повітря, ідеальні умови для збирання й обробітку кави. Однак ідилічну картину затьмарювали події в родині Гілів і країні загалом. Хайме, найстаршого з трьох братів, нещодавно усунули з посади в родинному бізнесі, який з часів Другої світової війни помітно розширився: сім'я тепер займалася не тільки кавою, а й нерухомістю, будівництвом, фінансами і страхуванням. Мало того, поновилися старі політичні конфлікти, а це ставило під сумнів долю врожаю.

Сто років культивування кави розкололи Сальвадор на два табори. Досягнувши неймовірного рівня економічної продуктивності, країна водночас суттєво збідніла. 80 відсотків сальвадорських дітей недоїдали¹². Країні злидні, яких раніше не було, стали однією з двох головних прикмет сальвадорського життя. Друга прикмета — казкове багатство легендарних «Чотирнадцяти сімей», зокрема й Гілів. Ці сім'ї почали з кави і нарощували вплив, поки не прибрали до рук усю землю, ресурси, економіку й політику країни. По один бік стояли олігархи, по другий — усі інші. Одні не знали, як перебути день, — другі жили під охороною за високими парканами розкішних маєтків, освіту здобували за кордоном, а на світ

дивилися з вікон броньованих лімузинів. Економічна й політична влада олігархів спиралася на армію. Не всі змирилися з розколом країни на дуже багатих і дуже бідних, однак опозиція кавовому капіталізму наштотувалася на жорстокі репресії, і владі на якийсь час вдалося загнати народний опір у підпілля.

Революційний дух сальвадорців, попри великий ризик, прокинувся, коли на Кубі перемиг Фідель Кастро. Сальвадорський уряд, за підтримки Сполучених Штатів, яким скрізь ввижався привид комунізму, відповів демонстрацією сили. Влада почала бити нижче пояса і пустила в хід т. зв. «бригади смерті» — нелегальні загони найманців, фінансовані олігархією. Замовні вбивства й викрадення людей стали в 1970-х роках звичним ділом, що призвело до масового терору й розгулу насильства. А 15 жовтня 1979 року стався державний переворот. Однак насильницька зміна влади, далеко не перша в історії Сальвадору, ніяк не вплинула на державну політику і повсякденне життя. Минуло вже два тижні після перевороту, настав Геловін, але чим усе це обернеться, було неясно.

Хайме Гіл мав що розповісти доньці. Александра закінчувала жіночу школу Фокскрофт у Вірджинії і збиралася вивчати політологію в Бостоні. Свого часу Хайме теж відправили в приватний інтернат на Род-Айленді, і він мріяв про день, коли повернеться додому і працюватиме на кавових плантаціях, як його дід Джеймс. Аж якось батько — його теж звали Хайме — без попередження приїхав у школу і розповів синові, що втрачає зір, тому скоро комусь доведеться зайнятися сімейною справою. Хайме-молодший вступив у Вортонську школу бізнесу у Філадельфії. Здобувши освіту, він кілька років пропрацював на Вол-стріт, а потім повернувся в Сальвадор, як хотів батько¹³.

Стрілки дідового годинника в кабінеті Хайме показували 16:15. Він сів за друкарську машинку і набрав перші слова, коли біля входу в будинок різко зупинилися два автомобілі — джип і пікап. Чоловіки з джипа, озброєні автоматами «Геклер унд Кох» армійського зразка, швидко зачистили вулицю, пустивши рух в об'їзд. Вони були в поліцейській і військовій формі. Друга команда в чорних масках і камуфляжі, озброєна автоматами «Узі», вискочила з пікапа і вломилася в двері. Нападники застрелили охоронця і пробили

діру в сталевих дверях. Увірвалися всередину і на очах у переляканої секретарки піднялися по сходах.

Зачувши шум за вікном, Хайме спершу подумав, що то звичайна поліцейська облава, однак постріли і крики вниз натякали на інше. За вісім років до того загін зловмисників, переодягнений дорожніми робітниками, зупинив машину Ернесто Регаладо Дуеньяса, двоюрідного брата дружини Хайме. Через три дні тіло Ернесто знайшли на вулиці. Батько велів Хайме носити бронезилет, і відтоді на п'яти їм насідав страх¹⁴.

Хайме неабияк перелякався, схопив пістолет з шухляди, побіг у туалет — і там опинився в пастці. Пістолет обтяжував руку, мов гантель. Голос по той бік дверей покликав по імені. Хайме опустив пістолет, визирнув з туалету — і стикнувся з людьми в масках.

На нього блискавично натягнули мішок, клацнули наручники — чийсь невидимі руки підхопили його і потягли вниз по сходах на вулицю. Безпорадна секретарка і мертвий охоронець не могли нічого вдіяти. «Скажіть сім'ї, що я живий», — встиг гукнути Хайме перед тим, як його запхали в зелену брезентову будку пікапа. Будка затріпотіла від вітру, коли машина набрала швидкість і поїхала на захід — у місцевість, яку називали «Кавалендом»¹⁵.

Якихось пів століття тому дорога на Санта-Ану, що вела в долину річки Лемпа, була вузькою й горбистою. Білі стіни акуратних мазанок виблискували на фоні густо-зелених джунглів, які з трьох боків обступали села, лагідне сонце гріло червоні черепичні дахи. З відстані здавалося, що Санта-Ана — «найчарівніше містечко» Центральної Америки (так написав американський журналіст, якому трапилося там переночувати)¹⁶.

На той момент Санта-Ана вважалася другим містом Сальвадору. У 1880-х роках там виник справжній економічний бум, а з початком Першої світової війни розквітла торгівля з Каліфорнією. Якщо самé місто, організоване регулярною сіткою довкола центральної площі, здавалося не таким жвавим, як це буває при економічному бумі, то причина — у специфічній природі цього буму¹⁷. Реальний бізнес функціонував за межами міста, на підгірках вулкана Санта-Ана, який мав у висоту майже 2400 метрів і довгий час уважався мертвим.

По широких вулканічних схилах від подошви і майже до гирла тягнулися зелені клаптики кавових плантацій. Під час сезону

збирання врожаю, який тривав від листопада до лютого, на цих плантаціях з рання до вечора працювали десятки тисяч людей. У кінці робочого дня каравани мулів і волів, навантажених коричневими мішками з кавою, зигзагом спускалися в долину і проходили запилюженими вулицями Санта-Ани на кавові млини, де свіжі ягоди сушили й обробляли. В підсумку виходило зерно на експорт.

Від центру міста на північ вела вузька дорога, в цю пору року дуже завантажена. Гілля іспанських дубів на узбіччі утворювало зелений тунель. На околиці міста, якраз перед тим, як піднятися з долини в гори, дорога повертала праворуч і по лівий бік з'являлися ворота сучасного млина під назвою «Лас трес пуертас», «Троє дверей».

Пройшовши у ворота, погоничі вели свій вантаж на приймальний пункт, де робітники швидко висипали свіжі ягоди. Далі зерно очищали від м'якої оболонки, мили, сортували у спеціальних водяних барабанах і розкладали тонким шаром сушитися на сонці. Один куток двору було розкреслено білими лініями, мов тенісний корт.

По інший бік цього «корту» височів елегантний новенький будинок на два поверхи у стилі колоніального відродження: біло-сніжні стіни, широкі сходи з розкішними перилами, парадний вхід з колонами, чепурна мансарда, черепичний дах. Цей стиль увійшов у моду після Панамсько-Тихоокеанської міжнародної виставки, проведеної 1915 року в Сан-Франциско з нагоди відкриття Панамського каналу. Тут разом із тендітною темноокою дружиною і цілим виводком дітей (із десяти немовлят вижили сім) жив Джеймс Гіл. Цей високий англієць у тонких окулярах став на 1920-ті роки «кавовим королем Сальвадору»¹⁸.

Титул цілком слушний і заслужений, однак у ньому була частка іронії, яку власник іноді смакував, а іноді намагався замаскувати. Джеймс Гіл народився 1871 року у вікторіанській Англії, в тих самих робітничих кварталах Манчестера, які лякали весь світ злиднями і чадом заводських труб. Він приїхав у Сальвадор 1889 року, маючи за душею кілька шилінгів, і шукав не кави, а способу втекти від важкого манчестерського неба, якогось просвіту в житті. Хлопець міркував зайнятися торгівлею тканинами.

Зрозуміло, що текстиль і кава — дуже різний товар. Торгувати тканинами — ремесло неромантичне, але надійне: попит

є завжди. Торгівля кавою, навпаки, справа ризикова — немов ходиш по канату між сільським господарством і фінансами. Ніжні й примхливі дерева вимагають років важкої роботи й ретельного догляду, перш ніж дадуть серйозний урожай. Мало того, вартість цього врожаю цілковито залежатиме від міжнародних ринків, настільки непрогнозованих, що це увійшло у традиційний арсенал мелодраматичних прийомів художньої літератури — герой ризикує і все програє¹⁹.

Почавши з нуля, Джеймс Гіл створив кавову імперію, яку небезпідставно вважали найкращою в Сальвадорі, а отже, й у світі. З цим погоджувалися навіть його сусіди й конкуренти, які теж тримали плантації на схилах вулкана Санта-Ана. Джеймс Гіл помер 1951 року і на той момент володів архіпелагом із вісімнадцяти плантацій, які постачали сировиною «Лас трес пуертас». У сумі — 1200 гектарів. У гарячу пору на нього працювало 5000 людей, господарство щороку виробляло на експорт до 2000 тонн зерна. У добрий рік це давало сотні тисяч доларів прибутку. Приголомшливі цифри, однак масштаб кавової імперії Джеймса Гіла не обмежувався гектарами, робітниками, тоннажем чи виручкою. Водночас вона була своєрідною «вітриною» для іноземних любителів кави, які чомусь захотіли б знати, звідки взялася їхня кава і що це за місце²⁰.

Артур Руль був чоловік усюдисущий, як Господь. Його дитинство минуло в містечку Рокфорд, штат Іллінойс. У 1895 році він вступив у Гарвард, через чотири роки почав кар'єру журналіста в Нью-Йорку, і ця професія відкрила йому світ. Він спускався під Мангеттен, коли 1902 року почали прокладати метрополітен; у 1908-му спостерігав перший політ братів Райтів на пляжі в Кіті Гоук; знемагав від спеки в невадському містечку Ріно, коли на День незалежності 1910 року Джек Джонсон виніс Джима «Біла надія» Джефріса; приїздив у мексиканське місто Веракрус, коли 1914-го його захопив американський флот; мерзнув в окопах під Галіполі 1915-го; відвідав Росію 1917-го, якраз перед більшовицьким переворотом. І звідусіль надсилав проникливі й захопливі репортажі в «Гарперс», «Кольєрс» і «Сенчурі»²¹.

Різноманітні пригоди переконали містера Руля, що світ не такий великий, як може здаватися, коли сидиш на одному місці,

і з кожним днем стає меншим. Він писав: «Домосиди і не здогадуються, як швидко зв'язують світ автомобілі, радіо й газетні синдикати, що вже казати про телеграф і пароплави». Сам він любив першокласні готелі, добрі манери і вишукані коктейлі в «правильних» клубах. Йому подобалося, коли вулиці прибрано, а полісмени-регулювальники знають своє діло, однак містер Руль був достатньо розумною людиною, щоб не плутати комфорт із прогресом. Зміни його не лякали, він просто хотів зрозуміти, що вони означають.

Ішов 1927 рік. Одного дня Руль поїхав на пристань у південно-му Мангеттені і піднявся на борт великого білого пароплава, що належав «Юнайтед фрут компанії» й возив банани з Центральної Америки. Руль сподівався зблизька побачити «докорінні зміни», які відбувалися у Гватемалі, Гондурасі, «чарівній» Коста-Риці, «неспокійній» Нікарагуа й «метушливому» Сальвадорі — «колись пасторальних патріархальних республіках», підхоплених «загальним потоком сучасного життя», де мірилом чеснот стали цифри («швидкість, висота, чисельність населення, прибутки!»), а ефективність («енергія, темп, гігієна, магія машини») перетворилася на предмет культу.

У Сальвадорі Артур Руль знайшов те, що шукав. По «нових досконаліх» вулицях тягнулися телефонні й електричні проводи. Високі чиновники обіцяли шосейні дороги й аеродроми. «Военізовану» поліцію в переконливій амуніції — захисний шолом і портупея армійського зразка — муштрував американський інструктор. Сальвадорські селяни були людьми працьовитими і хоч становили расово неоднорідний клас — не такий «білий» і «демократичний», як у Коста-Риці, проблем, як це бувало в «індіанській» Гватемалі, не створювали. Іноді Артуру Рулю здавалося, що він потрапив у Південну Каліфорнію, але журналіст не дозволяв собі забувати, що більшість робітників у Сальвадорі «отримують менше як 50 центів на день», а каналізаційні люки за простою можуть украсти і здати на брухт. Провівши кілька приємних днів у столиці й передбачливо навівши зв'язки, журналіст сів на поїзд у Санта-Ану. Він прекрасно розумів, що «в Сальвадорі все обертається довкола кави».

У Санта-Ані його зустрів на батьковій машині один із трьох синів Джеймса Гіла — хлопець закінчив університет у Каліфорнії і недавно повернувся додому. З вокзалу вони поїхали в «Лас трес

пуертас». Діставшись на місце, Артур Руль привітав «кмітливого, розважливого і приязного» англійця — свого господаря і провідника у світі кави. Джеймсові Гілу було тоді під шістдесят, він говорив англійською з виразним манчестерським акцентом. Господар провів для заморського гостя екскурсію по маєтку і показав «експериментальну плантацію кави», по дорозі пробуючи ціпком «чорну землю» під деревами. Він розважав гостя місцевими легендами, люб'язно пояснював особливості ґрунтів і дерев, говорив про ціни й заробітки, перевороти й революції, згадав колег-плантаторів і «своїх робітників», ділився спостереженнями про Сальвадор — чоловік прожив тут сорок років.

Після екскурсії вони влаштувалися в імпазантному кабінеті Гіла, більше схожому на банківську контору в лондонському Сіті. Гіл у «невимушеній манері» завернув на серйозні теми: складна політична й економічна ситуація в Сальвадорі; як допомогти кавовій галузі; у якій ролі він бачить молодше покоління своєї сім'ї. Нічим не прикметна ділова розмова, та коли Джеймс Гіл дійшов до прогнозів на майбутнє країни, Артуру Рулю щось почало муляти. Його не полишала думка, що вся ця сцена, в тодішньому світі цілком звичайна, водночас якась «дивна»²².

Джеймс Гіл прожив вісімдесят років і два абсолютно різні життя. Він народився в колисці світового пролетаріату, на самому дні нового індустріального суспільства, однак став справжнім сальвадорцем — повноправним учасником однієї з найсильніших олігархій світу. Він помер 1951 року, і на той момент Манчестер і Санта-Ана вже не були такими далекими світами, як у часи, коли хлопець вирушив шукати кращої долі. За вісімдесят років, що минули між закінченням Громадянської війни у США і початком Холодної війни, світ, як доречно завважив Артур Руль, змінився. Залізниці і пароплави, автомобілі і літаки, телеграф і телефон, радіо і кінематограф, нові форми влади й урядування міцно зв'язали в один клубок речі, які колись здавалися чимось дуже далеким і дуже окремим. Саме тоді вперше проявилось те, що ми тепер називаємо «глобалізацією», тоді ж таки вступило в права слово «глобальний» — з'явилися речі, спільні для всієї планети²³. З кожним роком рівень «взаємопов'язаності» світу зростає. Саме слово «взаємопов'язаний» уперше почали вживати на позначення цього явища: глобалізація

стала чимось більшим, ніж сума індивідуальних зв'язків²⁴. «Густе мереживо глобальних зв'язків», що формувалися в ці десятиліття, становить, на думку багатьох істориків, «засадничий факт» сучасного світу²⁵.

Історія кави розвивалася в загальному фарватері глобалізації і соціально-економічних змін. Чотириста років тому це був екзотичний турецький напій, англійська мова навіть слова такого не знала; сьогодні «кава» — одне з найпоширеніших слів на планеті²⁶. Триста років тому каву на продаж культивували тільки в Ємені і займалася цим крихітна група купців. Тепер у виробництві кави зайнято двадцять п'ять мільйонів людей у сімдесятьох країнах світу²⁷. Двісті років тому кава вважалася небуденною розкішшю у привілейованих класів, а кав'ярні були особливим місцем — лабораторією нових ідей, простором для дискусій про мистецтва, політику й культуру. Тепер це головний напій людства: ми випиваємо мільярди чашок кави щодня, цей напій вживають дві третини американців²⁸. Сто років тому виробники в Латинській Америці і продавці у Сполучених Штатах захвилювалися, що низькі ціни на каву підірватимуть галузь, і почали привчати споживачів до думки, що значення має не тільки смак, а й умови виробництва кави. Тепер це головний предмет «чесної торгівлі», ми нерідко наводимо каву в приклад, коли говоримо про механізми світової економіки²⁹.

Часто кажуть, що «кава пов'язує світ»³⁰. І в цьому є резон: історія кави від чудернацького магометанського звичаю і предмета розкошів до буденного напою багато говорить про те, як формувався сучасний світ. У цій історії є виразні паралелі з життєвим шляхом Джеймса Гіла, який привів його з брудного Манчестера на вулканічні схили Санта-Ани, і з маршрутом самої кави — від сальвадорських плантацій Гіла на фабрики в Сан-Франциско, де зерно обсмажують і фасують у герметичні упаковки популярних кавових марок, на полиці крамниць, на домашні кухні, в офіси і кав'ярні по всіх Сполучених Штатах. На цьому шляху нам трапляється багато нових людей, місць і речей — кава справді пов'язує їх між собою, до того ж дедалі міцніше³¹. Та це далеко не вся оповідь.

Новітня історія розвивається одразу у двох напрямках — нові зв'язки йдуть у комплекти з новими розламами. За XIX століття світова економіка виросла в 44 рази, а світова торгівля в 1850–1914 роках — на 1000 відсотків. «Світ ще ніколи не багатів так швидко»³².

Утім, паралельно з формуванням глобальних зв'язків збільшувався економічний розрив між населенням індустріальних країн із помірним кліматом і тими, хто жив у тропічному кліматі при суто аграрній економіці³³. У 1880 році за рівнем доходу на душу населення «розвинені» індустріальні суспільства випереджали решту світу вдвічі, 1914 року — втричі, 1950-го — вп'ятеро³⁴.

Одночасно з новим поділом світу на багатих і бідних відбувався поділ на споживачів (розвинені країни індустріальної «півночі») і виробників кави («розвиткові країни» аграрного «півдня»). Головну роль у формуванні цього поділу відіграла кава — найцінніша сільськогосподарська культура найбідніших регіонів світу³⁵. За останні 150 років кава стала винятково цінним товаром, експорт цієї культури становить понад 25 мільярдів доларів на рік, а роздрібна торгівля — у кілька разів більше. Фактично найбідніші країни світу тримають монополію на каву³⁶. Це не просто найважливіший товар в історії глобального капіталізму, як часто кажуть, а один із найважливіших товарів в історії економічної нерівності світу.

Кава не тільки «пов'язує світ» в одне ціле. Вона ставить перед нами питання, на яке не існує простої відповіді: що означає мати зв'язок через повсякденні речі з далекими людьми і територіями?